

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.29>

ПИЛИПЕНКО Д.О.

**ОКРЕМІ СУТНІСНІ АСПЕКТИ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
В СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

**CERTAIN ESSENTIAL ASPECTS OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW
IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CRIMINAL AND EXECUTIVE LAW**

У статті розглянуто окремі сутнісні аспекти принципу верховенства права в системі засад кримінально-виконавчого права. Проаналізовано теоретичні позиції щодо визначення сутності принципу верховенства права, які відстоюються як іноземними, так і вітчизняними науковцями. У межах дослідження проаналізовано положення міжнародно-правових актів, а також вітчизняної Конституції щодо окреслення вказаного принципу. Зосереджено увагу на ключових елементах, які фактично формують принцип верховенства права. Виокремлено розповсюджену серед науковців позицію щодо отождолення верховенства права виключно з неправовими явищами у вигляді норм моралі, людських традицій, звичаїв тощо. Висловлено авторську думку, що подібне сприйняття принципу верховенства права необґрунтовано звужує його зміст. Розглянуто специфіку декларативного зв'язку норм Конституції України із природно-правовою засадою верховенства права. Наголошено, що зв'язок норм Основного Закону нашої держави із зазначеною засадою є радше номінальним, ніж органічним. Оскільки Конституція України є нормативно-правовим актом та породженням позитивного права, то елементи верховенства права відображаються у правовій системі як одні з найважливіших елементів праворегулювання. Однак засада верховенства права є цілком автономною та існує в правовій системі як поза нормами Конституції, так і поза нормами галузевого законодавства, зокрема і нормами Кримінально-виконавчого кодексу України. У статті висловлено авторську думку про співвідношення принципу верховенства права з іншими загальними принципами кримінально-виконавчого права. Наголошено на тому, що верховенство права як ключова засада системи принципів кримінально-виконавчого права не лише сприяє реалізації інших загальних принципів, а й виконує змістовну функцію в зазначеній галузі права. Зазначено, що з огляду на фундаментальність верховенства права цей принцип, окрім сприяння реалізації інших загальних принципів, фактично визначає собою всі інші загальні засади, які є похідними від верховенства права.

Ключові слова: *верховенство права, положення Конституції, принципи кримінально-виконавчого права, визначення загальних принципів, реалізація загально-правових принципів.*

The article considers some essential aspects of the principle of the rule of law in the system of principles of criminal executive law. Theoretical positions on the definition of the essence of the rule of law, which are defended by both foreign and domestic scholars, are analyzed. The study analyzed the provisions of international legal acts outlining this principle, as well as the content of the domestic Constitution. The focus is on the key elements that actually shape the rule of law. The position spread among scholars regarding the identification of the rule of law exclusively with illegal phenomena in the form of norms of morality, human traditions, customs, etc. is singled out. The author's point of view is expressed that such perception of the principle of the rule of law unreasonably narrows the content of this principle. The specifics of the declarative connection of the norms of the Constitution of Ukraine with the natural-legal basis of the rule of law are considered. It is emphasized that the connection of the norms of the basic law of our state with the specified principle is nominal rather than organic. Since the Constitution of Ukraine is a normative legal act and a product of positive law, the reflected elements of the rule of law only emphasize their presence in the legal system as one of the most influential elements of legal regulation. However, the principle of the rule of law is completely autonomous and exists in the legal system both outside the norms of the Constitution and outside the norms of sectoral legislation, taking into account the Criminal Executive Code of Ukraine. The article expresses the author's point of view on the relationship between the principle of the rule of law and other general principles of criminal executive law. It is emphasized that the rule of law as a key principle of the system of principles of criminal executive law not only contributes to the implementation of other general principles, but also performs a more meaningful function in this area of law. It is noted that given the fundamentality of the rule of law, this principle, in addition to promoting the implementation of other general principles, in fact determines all other general principles, which in turn are derived from the rule of law.

Key words: *rule of law, provisions of the Constitution, principles of criminal executive law, definition of general principles, implementation of common law principles.*

Вступ. В умовах реформування вітчизняної системи кримінальної юстиції удосконалення нормативного складника цієї внутрішньодержавної системи є одним з пріоритетних завдань. Цей напрям діяльності держави однаково стосується всіх кримінально-правових векторів функціонування внутрішньодержавної системи, зокрема й сфери виконання та відбування кримінальних покарань. Ключовим аспектом оптимізації нормативного складника кримінально-виконавчого права є сутнісне визначення фундаментальних елементів цього права, провідне місце серед яких відводиться правовим засадам. У системі принципів кримінально-виконавчого права ключову роль відіграють загальні принципи, базовим серед яких є принцип верховенства права. Питання, пов'язані з визначенням сутності принципу верховенства права в системі засад кримінально-виконавчого права, досліджувалися в роботах таких науковців, як І.Г. Богатирьов, О.М. Джужа, Ю.В. Кернякевич-Танасійчук, О.Г. Колб, В.В. Кондратішина, О.М. Литвинов, Є.С. Назимко, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, П.Л. Ріс, І.С. Яковець та ін. Попри наявність достатньо великої кількості досліджень щодо визначення принципу верховенства права, у кримінально-виконавчому праві досі не був окреслений змістовий складник, місце та роль верховенства права серед системи як загальних, так і спеціальних принципів.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз окремих сутнісних аспектів принципу верховенства права в системі засад кримінально-виконавчого права задля виокремлення сталої теоретичної позиції щодо місця та ролі цього принципу у структурі як загальних, так і спеціальних принципів кримінально-виконавчого права.

Результати дослідження. Верховенство права є фундаментальним принципом у системі правових засад. Вагомість та важливість цього принципу важко переоцінити з огляду на його вплив на формування структури міжгалузевих і галузевих засад. Така роль принципу верховенства права формувалась у процесі розвитку людства та цивілізації, а також людських уявлень про природні права людини. У період Античності зазначений принцип сприймався як альтернативний вектор спрямування верховної влади, яка тоді асоціювалась з особою правителя. Відомий давньогрецький філософ Аристотель відстоював позицію верховенства права під час розгляду питання щодо напрямів володарювання, тобто наявної керівницької дилеми між владним саморозсудом та правовим правлінням [1]. Давньоримські філософи Цицерон та Сенека інтерпретува-

ли верховенство права у контексті домінування природного права над позитивним (встановленим державою). Дослідження змісту верховенства права у визначеному контексті також здійснював філософ-теолог епохи Середньовіччя Ф. Аквінський [2, с. 64].

Одним з перших вчених, хто навів змістовне визначення принципу верховенства права, був англійський юрист, фахівець з конституційного й міжнародного приватного права А. Дайсі. Доктрина верховенства права, визначена науковцем, містила в собі три ключові концепції: 1) право є вищим за деспотичну владу на протилежним їй. Лише якщо особа своїми діями порушила закон, їй призначається покарання судом у встановленому законом порядку. Додатково наголошувалося, що уряди не повинні мати широких дискреційних повноважень (вони обов'язково мають бути хоча б певною мірою обмежені); 2) кожна людина має бути рівною перед законом. Це означає, що незалежно від того, ким людина є – державним службовцем, селянином тощо – у разі порушення закону розгляд у суді буде відбуватися за тими ж законами; 3) норми Конституції не є основним джерелом права. Основним джерелом права виступають природні права людини. Кожна людина у суспільстві повинна мати свої права та свободи, які дозволяють їй робити все те, чого вона бажає. Кожний, чиї права були порушені, має право на судовий захист [3; 4; 5]. Британський учений Т.Р.С. Аллан, визначаючи сутність верховенства права, стверджував, що однакова гідність усіх громадян і справедливе ставлення й повага до індивідуальної автономії є базовими передумовами ліберального конституційного ладу і серцевиною принципу верховенства права [6, с. 11]. Р. Феллон наголошував, що більшість сучасних концепцій верховенства права визначає три такі основні «цінності та цілі, яким має слугувати верховенство права: 1) захист від анархії та війни усіх проти усіх; 2) надання можливості людям планувати свою діяльність з розумною впевненістю, що вони можуть передбачити наперед наслідки різних дій (ідеться про дії органів публічної влади); 3) гарантії щодо принаймні деяких видів саморозсуду (свавілля) державних посадовців» [1; 7].

Актуальним зазначене питання є також для вітчизняних науковців. Так, провідний український вчений М.І. Козюбра, визначаючи зміст принципу верховенства права, підкреслює, що у ньому переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра й справедливості [8, с. 7]. О.В. Петришин зазначає, що з часу свого виникнення ідея верховенства права розглядалася в контексті змістовних цінностей, характерних для демократичного суспільства [9, с. 25]. Ю.О. Євтошук, підкреслюючи вагомість принципу верховенства права, зазначає, що цей принцип є одним із найголовніших здобутків людської цивілізації. Вчений говорить, верховенство права може забезпечити людей від волюнтаризму держави, її органів і посадових осіб, інших публічних інститутів, гарантувати стабільність і динамізм в умовах глобалізованого світу та безпеку громадян перед новими викликами, що постають перед людством. Як одну з найважливіших демократичних цінностей його все частіше фіксують не тільки в міжнародних документах, що стосуються прав і свобод людини, а й у національних конституціях і законах. Ним широко оперують міжнародні і національні суди. Україна у цьому відношенні також не є винятком. Однак слід визнати, що, попри закріплення цього принципу в Конституції України та низці законів, стан його забезпечення в нашій державі залишається незадовільним. Причини цього явища різні. Зокрема, ідеться про національні традиції, нестачу волі відповідних владних інститутів, на які покладено обов'язки щодо забезпечення верховенства права, а також рівень правової культури і недостатню визначеність змісту названого принципу [10, с. 174].

О.О. Дудоров та М.В. Мазур стосовно визначення принципу верховенства права вказують, що сучасна концепція верховенства права, будучи результатом багатовікового розвитку різних правових систем, включає в себе ідеї, що сформувалися як у країнах загального права (в межах концепції “Rule of law”), так і в країнах континентального права (зокрема, в Німеччині та Франції). Цьому сприяло не тільки посилення взаємного впливу наукових концепцій в епоху глобалізації та діяльність міжнародних судових органів (зокрема, ЄСПЛ), а й об'єктивні процеси зближення основних правових систем світу за їхніми основними ознаками. Таке зближення полягає у послідовному збільшенні ролі законодавчого регулювання в країнах загального права та судової правотворчості в країнах континентального права [11, с. 132].

На думку О.В. Петришина, принцип верховенства права розглядається у двох аспектах. По-перше, тобто в широкому значенні, він розглядається як принцип правової організації державної влади у суспільстві, тобто у сенсі верховенства права над державою. Саме так цей принцип тлумачиться за межами континентальної моделі правової держави за посередництвом англійської конструкції верховенства (панування) (“Rule of law”). У такому значенні верховенство

права ототожнюється з континентальною правовою державністю. По-друге, тобто у вузькому розумінні, зазначений принцип розглядається у контексті співвідношення однорідних правових категорій – права та закону – в системі регулювання суспільних відносин, їх ролі та місця в забезпеченні правопорядку, тобто у сенсі верховенства права над законом. Саме на такий підхід орієнтує ст. 8 Конституції України, що закріплює визнання та дію принципу верховенства права і роз'яснює відповідно до цього його зміст: а) як найвищу юридичну силу Конституції України, яка передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України й мають відповідати їй; б) як пряму дію норм Основного Закону країни, що передбачає гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України. Отже, Конституція, проголошуючи Україну правовою, демократичною і соціальною державою (ст. 1), виключає притаманне правовій державі широке розуміння верховенства права. Вузький підхід до розуміння принципу верховенства права дає змогу розглядати питання панування права в суспільних відносинах і загальні проблеми організації державної влади як відносно самостійні. Такий підхід також дозволяє сконцентрувати увагу правознавців на правовому складнику ролі судових органів як арбітрів з правових питань щодо захисту прав та свобод людини і громадянина [9, с. 25].

Розгляд верховенства права поза верховенством Конституції, як зазначав Ю. Тодика, – це шлях до всюдозволеності та свавілля [12, с. 68]. На нашу думку, така інтерпретація змісту принципу верховенства права є достатньо суперечливою, адже положеннями Конституції України та фактором її верховенства не обмежується фактична наявність та фундаментальність принципу верховенства права. Як ми зазначали раніше, Конституція є нормативним документом, який відображає, крім інших, і принцип верховенства права та його ключові елементи. Проте така фіксація принципу верховенства права не робить автоматично цю засаду залежною від Конституції України, адже Основний Закон нашої держави лише номінально фіксує виключність та важливість верховенства права в нашій державі. Цей аспект фактично утворює нормативну незалежність принципу верховенства права від нормативних конструкцій, породжених державою, у тому числі й конституційних, адже будь-які нормативні акти, зокрема і Конституція, є актами, утвореними органом законодавчої юрисдикції нашої держави, тобто такі акти є породженнями позитивістської концепції. За цих умов твердження про можливі негативні наслідки розгляду принципу верховенства права поза верховенством Конституції звукує сприйняття цієї засади до відповідної її регламентації Конституцією, що спрощує сутність принципу верховенства права до меж принципу законності.

Зважаючи на таке формулювання сутності принципу верховенства права з імперативною прив'язкою до положень Конституції, сполучення принципу верховенства права й Основного Закону нашої держави важко сприйняти. В цьому аспекті слід цілком погодитись з А.М. Колодієм, який наголошував, що принцип верховенства права, проголошений ст. 8 Конституції України, означає, що право може існувати і поза своєю інституційною формою (законодавством) у вигляді свободи, яка відбивається саме у принципах правосвідомості, що є загальнозрозумілими і такими, які використовуються для регулювання суспільних відносин. Принцип верховенства права є основою правоутворення, що здійснюється громадянським суспільством. Саме тому верховенство права є визначальним у побудові правової держави і правового регулювання [13, с. 286]. Сприйняття змісту принципу верховенства права як відображення природно-правової концепції є визначальним фактором для всіх галузей права, зокрема і кримінально-виконавчого права.

В.І. Леушин, досліджуючи загальні принципи права, стверджував, що такі засади, як гуманізм, справедливість, соціальна рівноправність, суспільний порядок, виражаються у праві у вигляді принципу пріоритету прав людини, принципу справедливості, принципу рівноправності, принципу законності та принципу правосуддя. Саме такі загальноправові принципи автор цілком слушно відносить до числа основних принципів права [14, с. 122]. Крім цього, як стверджує П.М. Рабінович, для забезпечення дієвості перерахованих вище принципів діє принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції. Він зазначає, що згідно з інтерпретацією Європейського Суду з прав людини визначальними характеристиками цього принципу є пріоритет прав людини, визначеність її правового статусу та поширення цієї пріоритетності на діяльність усіх державних органів [15, с. 12]. Частково погоджуючись з автором, слід зазначити, що не викликає жодних сумнівів фундаментальна сутність та вагомість принципу верховенства права, стрижнем якого є пріоритет прав людини в усіх сферах суспільних і державних відносин. При цьому дозволимо собі висловити сумніви щодо функціонального спрямування принципу верховенства права за вектором забезпечення дієвості комплексу загальноправових принципів. У цьому контексті

доцільно навести слушну позицію С. Головатого. Він вважає, що найбільша цінність принципу верховенства права полягає саме в його «незрівнянній універсальності», завдяки чому його «слід сприймати не просто як універсальний принцип права, а як інтегральний, як мегапринцип» [16, с. 162]. Як мегапринцип він у перебігу еволюції, окрім принципу “nullum crimen sine lege” («ніякого покарання без закону») та принципу рівності всіх перед законом, надалі увібрав у себе інші універсальні принципи, що постають як його складники, серед яких були визначені такі: принцип законності, принцип поділу влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип основоположних прав і свобод людини, принцип “nulla poena sine lege” («ніякого покарання без закону»), принцип юридичної визначеності тощо [16, с. 162]. Ми вважаємо, що в межах кримінально-виконавчого права принцип верховенства права не лише забезпечує дієвість інших загальноправових принципів, а й фактично визначає собою ці засади. Таке сприйняття принципу верховенства права цілком відповідає його сутності та підкреслює його провідне значення в системі загальних принципів.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що принцип верховенства права є провідною засадою в системі як загальних, так і спеціальних принципів кримінально-виконавчого права. Сутність цієї засади полягає в тому, що вона є відображенням природно-правової концепції існування права в сучасному суспільстві, що робить її цілком незалежною від будь-яких проявів позитивного права. З огляду на цей сутнісний аспект фіксація принципу верховенства права в Конституції України або в будь-якому іншому нормативному документі не призводить до автоматичної залежності цієї засади від прописаних норм, оскільки цей принцип є цілком незалежним від волі законодавця. Також слід зазначити, що ототожнення засади верховенства права виключно з надбанням людської цивілізації у вигляді сталих норм моралі, звичаїв та традицій є спробою некоректної інтерпретації сутності принципу верховенства права, який за своєю сутністю є набагато ширшим за подібне теоретичне сприйняття. Ця засада не лише сприяє реалізації інших загальних принципів у системі засад кримінально-виконавчого права, а й формує та відображає їх.

Список використаних джерел:

1. Rule of Law as Goal of Development Policy. URL: www.web.worldbank.org.
2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні. К. : ВД «Ін Юре», 1998. 64 с.
3. Different approaches to the definition of the Rule of Law. URL: <http://www.revision-notes.co.uk>.
4. Rule of Law as Goal of Development Policy. URL: www.web.worldbank.org.
5. The Rule of Law. An explanation of the Rule of Law & how it is fundamental to western democratic order. URL: <http://www.ourcivilisation.com>.
6. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. Київ, 2008. 385 с.
7. The Rule of Law. An explanation of the Rule of Law & how it is fundamental to western democratic order. URL: <http://www.ourcivilisation.com>.
8. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18.
9. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24–35.
10. Мамка Г.М. Засади кримінального провадження : монографія. К. : Грета, 2018. 276 с.
11. Дудоров О.О., Мазур М.В. Реалізація принципу верховенства права у випадках застосування закону про кримінальну відповідальність : постановка проблеми, міжнародний і зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 130–141.
12. Тодика Ю. Основы конституционного строя Украины. Х. : Право, 2000. 367 с.
13. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 1998. 382 с.
14. Перевалова В.Д. Теория государства и права : учебник для вузов. М. : Норма, 2004. 496 с.
15. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду. *Юридичний вісник України*. 2005. № 48. С. 12.
16. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеціанська комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–167.